

MAGYAR ARIÓN

Tanulmányok
Pálóczi Horváth Ádám műveiről

Szerkesztők

CSÖRSZ RUMEN ISTVÁN

HEGEDÜS BÉLA

Budapest

rec.iti

2011

A

*Magyar Arión – Tudományos tanácskozás Pálóczi Horváth Ádám
születésének 250. évfordulóján*
(Budapest, 2010. október 20–21.)
támogatói

MTA Irodalomtudományi Intézet
Óbudai Társaskör

A borítón látható portré Pálóczi Horváth Ádámot harmincéves korában ábrázolja. A színezett metszet alapjául szolgáló, mára elkallódott festmény „Erdélyi fi Kóré Zsigmond festette 1791”. A metszetet Kazinczy Ferenc készítette el, s a *Psychologia* címlapelőzékéként jelent meg 1792-ben. A talapzaton olvasható Ovidius-idézet (*Fasti* II, 93):

Nomen Arionum Siculas impleverat urbes,
Captaque erat lyricis Ausonis ora sonis.

Híre betölti a városokat szikuloknak a földjén,
s zengő lantjának rabja Itália is...

(Gaál László fordítása)

A borító a csurgói Református Gimnázium könyvtárának példánya alapján készült, amely az író sógora, Sárközy István névbejegyzését őrzi
Forrás: <http://www.csokonai-csurgo.sulinet.hu/sarkozy/kepek/33.jpg>

© Szerzők, 2011.

ISBN 978-963-7341-91-5

ISBN 978-963-7341-92-2 (pdf)

Kiadja a rec.iti, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja
<http://rec.iti.mta.hu/rec.iti>

Tördelés, képszerkesztés, borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa, Csörsz Rumen István

Pálóczi Horváth Ádám és a néphagyomány

A Pálóczi Horváth Ádám 250. születésnapja emlékére rendezett konferencia és e mostani tanulmánykötet lehetőséget teremt arra, hogy alaposabban megismerjük és értékén kezeljük egy bonyolult személyiségű, költőként jobbra már elfeledett, ám kéziratok gyűjteményei miatt a hazai néphagyománygyűjtés egyik úttörőjének tartott földmérő, gazdálkodó gondolkodásmódját és munkásságát.

Választott témám több irodalomelméleti és folklorisztikai kérdés újbóli felvetését és végiggondolását kínálja.

1. Pálóczi Horváth Ádám helye és szerepe a nemzeti nyelvű költészet (közelebbről az *énekes poézis*) *fenntartásában, megújításában*;¹
2. a szájhagyományban is élő *populáris és népi költészet recepciója* (mi, folkloristák *folklorizmus*nak nevezzük ezt a folyamatot) a magyar irodalomban XVIII. század utolsó és a XIX. század első harmadában.

A magyar néphagyomány felfedezése és recepciója kapcsán érdemes odafigyelnünk a történész Peter Burke széles spektrumú európai áttekintésére,² illetve a kelet-közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatások eredményeire is.³ Burke megállapítja, hogy Európában a néphagyomány felfedezésének a XVIII. században három fő mozgatórugója volt: *esztétikai, intellektuális és politikai* – természetesen számos regionális és nemzeti hangsúlyeltolódással.⁴ Fried István alapvető eltéréseket lát (egyebek mellett) a *recepció módjában* a délszláv népek és a magyar irodalmi népiesség között: „Annak ellenére, hogy mindkét irodalomban a fő törekvések közé tartozik az angol, a francia és a német bölcsélet ~ gondolkodás megértése ~ földolgozása.”⁵ Azt írja, továbbá, hogy

1 Vö. BARTHA Dénes, *Az énekelt vers forrásai Faluditól Horváth Ádámig*, ItK, 42(1932), 274–287.

2 Peter BURKE, *Népi kultúra a kora újkori Európában*, Bp., Osiris, 1990; különösen *A népi kultúra nyomában* c. I. fejezet.

3 FRIED István, *Kelet- és Közép-Európa között: Irodalmi párhuzamok és szembesítések a kelet-közép-európai irodalmak köréből*, Bp., Gondolat, 1986.

4 BURKE, i. m., 24–25.

5 FRIED István, *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*,

a magyarban többféle forrásokból táplálkozó népies szemlélet, modor irodalmi megvalósulása során különböző irodalmi variációkat hozhat létre, s az Amadé-tól, Faluditól indítható „irodalmi népiesség” – előbb formai-műfaji, majd egyre inkább eszmei-gondolati jellegű – folyamatában hódít teret. (...) a népi és népies motívumok, fordulatok, témák különböző mértékben színezik át a költői-írói alkotásokat. A népiesség tehát (...) több ágú; ismerjük a közép- és kismemesi eszméket visszhangzó, *patriarchális jellegűt*, amely folklórvonatkozásai ellenére az adott körülmények között a beszűkülés, a világtól (= a felvilágosodás eszméitől) való elzárkózás ideológiai támaszául szolgált [e helyütt rendszerint Dugonicsot szokták negatív példaként emlegetni]: valamint a felvilágosodás és a népiesség találkozásából született, s leginkább Csokonai és Fazekas műveivel (*stílusszintézisével*) jellemezhető változatát (...)⁶

Jóllehet Révai Miklós 1782-es fölhívása herderi gondolatokra vezethető vissza, csak Csokonai „buzdul föl olyan mértékben, hogy a népköltészet ihlető szerepét hangsúlyozza”,⁷ s maga is próbálkozzon népdalgyűjtéssel. (Mint tudjuk, ez a gyűjtemény máig nem került elő.) Azt azonban nyugodtan leszögezhetjük, hogy Dugonics András, Pálóczi Horváth és Kresznerics Ferenc (elég, ha csak ezt a három, kéziratos énekeskönyvet és szólásmondásokat egyaránt összeíró alkotó személyiséget emelem ki a XVIII–XIX. század fordulójának vezető magyar értelmiségéből) munkásságát egyaránt a nyelvi-formai népiesség, vagy ahogy akkoriban mondták, a „nemzeti nyelv” ápolásának és irodalomba emelésének vágya határozta meg.

Az írók egy másik csoportja (pl. Csokonai és Fazekas Mihály) *tematikus-műfaji* szempontból is ihlető erejűnek tartotta a néphagyományt. A Pálóczi Horváth Ádámtól felfogásában egyre távolodó, nyelvi és irodalmi kérdésekben finnyás Kazinczy, majd a nemzeti hagyományok őrzésére figyelmeztető „Kölcsey is éppen a délszláv népköltészetben látták meg a magyar irodalomból hiányzó, de fölfedezésre érdemes hagyományt, amelyből – egyesítve a legmodernebb nyugat-európai bölceleti-esztétikai vívmányokkal, elsősorban a klasszicizmus körébe vágókkal – meg lehet teremteni a provincializmus esetlegességeitől, a nemesi dagálytól, a hamisan csengő alkalmi költészettől eltérő, magasabb és európaibb irodalmat.”⁸ Ennek jegyében dolgozta át Kazinczy (Goethe német fordításából) a *Hasanaginica* című szerb epikus éneket és egy 1803-ban magyar helyesírással lejegyzett zempléni szlovák népballadát (*Milá, milá, serco moje; Kedvesem, kedvesem, én szívem...*), melyet nyomban át is költött.⁹ A fenti két

Bp., Akadémiai, 1979. Az idézet: 51.

6 Uo., 54.

7 Uo., 53.

8 Uo., 57.

9 Jan MIŠIANIK, *Adalék a szlovák-magyar irodalmi kapcsolatokhoz a XVIII. század végéig* =

problémakörhöz szorosan hozzátartozik az anyanyelv és a nemzet fogalmának összekapcsolódása a XVIII. század közepétől, amely felülírta a sok nemzetiségű és nyelvű Magyarország nemesi, *hungarus* tudatát. Találhatóan nevezte Horváth János ezt korszakot – mely a nemzeti történelem felértékelésével együtt járó nemzeti öntudat formálódásának ideje volt – a „nyelvi szempontú irodalmiság” korának. A magyar nyelvhasználat térhódításáról rendkívül tanulságos forrásanyagot és jó tematikus összefoglalásokat nyújtó tanulmánykötetet szerkesztett Bíró Ferenc 2005-ben. Bevezetőjében Pétzeli Józsefet, a kor egyik legnagyobb hatású és a nyelvkérdés vonatkozásában központi szerepet játszó szerzőjét idézi: „Egy a nyelv, egy a nemzet.”¹⁰

Több XVIII. század végi, XIX. század eleji értelmiségi úgy vélekedett, hogy a széles néptömegek számára készített szórakoztató, könnyen emészthető, populáris irodalom fontos eszköze a közműveltség megteremtésének, ám jól látták, hogy előbb a vulgáris magyar köznyelvet kell megismerni és megújítva, kicsinosítva mindenfajta tudományok számára alkalmassá tenni, amint azt Bessenyei röpirataiból és *Jámbor szándékából* is kitetszik.¹¹ Ezért is válhatott a szótárkészítés nemzeti üggyé s a nyelvújítás egyik előfeltételévé, kísérő mozgalmává.¹²

A felvilágosult, patrióta Horváth Ádám is elődeink nyelvi, költészeti hagyományában, a dialektusokban és a népköltészetben látta megőrizve nemzeti múltunk és sajátosságaink emlékeit. Ezért jegyezte fel a sajátosan magyar szólás-mondásokat, tájszavakat és azokat a népszerű, közismert dalokat, énekeket, amelyeket még jobbára a debreceni kollégiumban hallott és tanult 1773 és 1780 között.

Ahogy Kazinczyhoz írott egyik 1788-as levelében megemlíti: „Révainak ezelőtt két esztendővel tellyes erővel igyekeztem szolgálni, de nem tudtam.”¹³ Mint említettem, Révai Miklós 1782-ben tette közzé felhívását a régi és népi dalok összegyűjtésére, 1785-ben pedig egy *Magyar költeményes gyűjtemény* ki nyomtatására buzdította a hazafiakat. Elképzelése szerint egy ilyen kiadvány, amelyben a régi magyar költői emlékek és a különböző tájszólások sajátosságait tükröző népköltészeti sajátosságok is helyet kapnak, jó eszköze lenne a magyar nyelv tanulmányozásának. Érdekes viszont, hogy helytelenítette a proverbiumok „beemelését” az irodalomba, „s ezzel tulajdonképpen a közmondásokat regénybeli párbeszédekben is használó, provinciálisan népies Dugonics András is üt

Tanulmányok a csehszlovák-magyar irodalmi kapcsolatok köréből, szerk. Zuzana ADAMOVIČ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László, Bp., Akadémiai, 1965, 43–71.

10 Bíró Ferenc előszava = *Tanulmányok a magyar nyelv ügyének 18. századi történetéből*, szerk. Bíró Ferenc, Bp., Argumentum, 2005, 18.

11 *A magyar irodalom története*, főszerk. Sőtér István, Bp., Akadémiai, 1965, 3, 37–41; BESSENYEI György, *Egy magyar társaság iránt való jámbor szándék*, 1781. Révai Miklós a szerző nevének említése nélkül adta ki 1790-ben.

12 Erre nézvést hiteles, korfestő tájékoztatást olvashatunk.

13 1788. dec. 7. = *KazLev* I, 242. (161. sz.)

(akinek agresszív nacionalizmusa nem akadályozta a szlovák népköltészet tudomásulvételének, lejegyzésének)¹⁴ – jegyezte meg Fried.

A cím adta negyedik lehetőségként számba vehetnénk Pálóczi Horváth *Ötöd-félszáz Énekeinek* kimondottan népi anyagát (műfaji és szöveg-motivikai tekintetben), összevetve a hasonló jellegű gyűjteményeket összeállító kortársakéval, gondolok itt Szirmay Antal *Hungaria in parabolis* (Buda, 1804, 1807.) című munkájára¹⁵ és verses *Mindenféljére* (1812);¹⁶ a nyelvművelő-költő Aranka György saját verseit is tartalmazó, kétkötetes kéziratos daloskönyvére; a nyelvtudós-pap Kresznerics Ferenc kéziratos dal- és közmondásgyűjteményére, és nem utolsósorban Jankovich Miklós tízkötetes *Nemzeti Dalok* című gyűjteményére és egyéb kézirataira. Már Horváth János is kiemelte Horváth Ádám gyűjteményének újszerűségét elődeihez és kortársaihoz képest: „Azokban levezető csatornákat látunk a műköltészetből a népszerűn át a népköltészet felfogó medencéje felé; ez új énekeskönyvben a változott viszonyokhoz képest a népköltészetnek az irodalomhoz való visszaemelőjét, napfényre hozóját üdvözölhetjük.”¹⁷

Az imént felsorolt, egymással összekapcsolódó nagy kérdéscsoportok óhatatlanul szükségessé teszik, hogy mi, kései kutatók tisztán lássuk a *műköltészet*, a *szájhagyományozó (paraszti) népköltészet* és az ugyancsak variánsokban (és részben az oralitásban) létező *populáris közköltészet* társadalmi kötődéseit, esztétikai, irodalomszociológiai különbségeit. Annak ellenére, hogy ezzel sem Pálóczi Horváth elődei és kortársai, például a népköltési gyűjtésre buzdító Ráth Mátyás (aki öt évig a göttingai egyetemen Herder és Lessing eszméin nevelkedett), vagy a magyar nyelvészet ügyének elkötelezett Révai Miklós, sem pedig Kazinczy, Kölcsey és a kibontakozó irodalmi népiesség egy-két generációval fiatalabb képviselői még nem voltak tisztában.

Alapjában véve cáfolhatatlannak tetszik: a magyar népköltészet felfogásnak volt egy olyan korszaka amelyben a régi és népi 'fogalma' (?) 'képzete' (?) 'meghatározása' (?) összemósódott. Még ma sem olyan nagyon könnyű szétválasztani a csupán régies ízeket és a népi(ese)ket. Mint ahogy a nemzeti és a népi(nek vélt) azonosítása is egy korszaknak sajátossága.

– írta Fried¹⁸ a Jankovich-kéziratokról készített dolgozatomat ismertető és méltató kritikájában.

14 FRIED, *i. m.* (1979), 55.

15 A latin kötet magyar kiadása: SZIRMAJ Antal, *Magyarország szóképekben (Hungaria in parabolis)*, ford. VIETÓRISZ József, s. a. r. CSÖRSZ Rumen István, Kolozsvár, Kriterion, 2008 (Téka).

16 *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, összeáll. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², 633. sz.

17 HORVÁTH János, *A magyar irodalmi népiesség Faludtól Petőfiig*, Bp. 1927, 88.

18 FRIED István, *Jankovich Miklós és a magyar népköltészet-kutatás*, Ethn, 97(1986), 114–121.

A tanulmányom címében szereplő *néphagyomány* kifejezés elég tág, rugalmas és időben változó tartalmú, műformáit tekintve is gazdag fogalom, mely heterogén eredetű műveltségi anyagot fog egybe. Teljesen nyilvánvaló, hogy a XVIII–XIX. századi literátus értelmiségiek nem a mai fogalmainknak megfelelő folklórt, s azon belül a *népdalokat* nevezték így,¹⁹ hanem a közismert, anyanyelvű „nemzeti költészetet”, – azt, amit mi most már népi vagy *populáris kultúráként*,²⁰ illetve azon belül *közköltészetként* definiálunk.²¹

Amikor Pálóczi Horváth Ádám és értelmiségi kortársai a mai fogalmainknak többé-kevésbé megfelelő, folklorikus dalhagyományra hivatkoztak, mindig jelzős szerkezeteket használtak, pl. „köznép énekei”, „köznép daljai”, „paraszt/mezei dal”, „pór dana”, s csak a *Hasznos Mulatságok* 1818. évfolyamától kezdve hódított teret a Kultsár István-féle „nép-dal” elnevezés, mely az 1830-as évekre végül kiszorította a többit. Igaz, ezzel az elnevezéssel sem tettek különbséget az irodalmi mű-népdal, s az oralitásban élő, névtelen paraszti alkotás között.²² Az elmúlt 50–80 év folklorisztikai kutatásai egyértelművé tették, hogy az iskolázatlan néptömegek szellemi hagyományaként definiált *folklor*²³ hazánkban sem köthető kizárólagosan egyetlen társadalmi csoporthoz, a parasztsághoz – noha a szakszerű folklorisztikai gyűjtések megindulásakor (és ezt én inkább a XIX. század utolsó harmadára teszem, mint a közepére, amikor a reformkor nemzeti felbuzdulása nyomán Erdélyi János összeállítja az első magyar népköltési gyűjteményt) már leginkább csak a földművelő falusiak és pásztorok között volt fellelhető.

19 A német *Volkslied* műszó magyarításának évtizedeken át változatos jelentéstartalma volt. Ennek igazolására egy kevésbé ismert példát idéznék: Gróf Széchenyi Ferenc 1802-ben egyik levelében ezt írja Grüber Károlynak, aki magyar költésztörténetet akart írni: „legrégibb költeményeink *népénekek* (*Volkslieder*) voltak, melyek sajnos, mind elpusztultak, s nem hiszem, hogy legkorábban már a XVI. században is nyomaikra találjunk. A későbbiek nagyon is újak s sokkal ismertebbek, semmint tudományos ismertetésre szorulnának.” GRÜNN Albert, *Gróf Széchenyi Ferenc a régi magyar népénekekről*, Ethn, 13(1902), 468–469, idézet: 469. Mondanom sem kell, hogy ma már a *népének* kifejezés is mást jelent, mint akkor: közismert, anonim *vallásos éneket* jelöl.

20 Vö. BURKE *i. m.* A mű angol címe: *Popular Culture in Early Modern Europe*, London, 1978.

21 KÜLLŐS Imola, *Közköltészet és népköltészet: A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szűzsé- és motívumtörténeti vizsgálata*, Bp., L'Harmattan, 2004 (Szóhagyomány); CsÖRSZ Rumen István, *Közköltészet a többnyelvű Magyarországon (1700–1840) = Tanulmányok a magyar nyelv... i. m.*, 207–260.; Uő, *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere (1700–1840)*, Bp., Argumentum, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

22 Bővebben: KÜLLŐS Imola, *A magyar népdalkutatás története = Népköltészet*, Bp., Akadémiai, 1988 (Magyar Néprajz, V), 414–426.

23 Az angol műszót 1846-tól használják Európában, de a német nyelvterületen nem honosodott meg.

Csörsz Rumen István tanulmánya és az enyém azt a kölcsönhatást vizsgálja, hogy mit kapott a magas szintű és sokoldalú műveltséggel bíró Pálóczi Horváth Ádám a szájhagyományban élő folklórtól, illetve a népszerű énekes költészettől; majd személyisége szűrőjén áteresztve hogyan alakította és adta át a köznek az általa nagyra becsült, nemzeti és nyelvi hagyományokat. Mert Horváth nemcsak megmentett a feledéstől néhány folklor(isztikus) szöveget, műfajt (proverbiumot, balladát, latoréneket, gyermekjátékdalt és munkadalt), de számos verse folklorizálódott, s beépült a XIX. századi szájhagyományba.

1819-ben lezárt, kéziratban maradt kéziratos szólás- és közmondásgyűjteményével²⁴ csak röviden foglalkozom. Az *Ő és Új, mintegy Ötödfél száz Enekek. ki magam' tsinálmányja, ki másé* című, 1813-ban lezárt, népi és régi dallamokat, szövegeket, kortársainak énekelt verseivel és a maga költeményeivel vegyesen tartalmazó énekeskönyvét²⁵ viszont alaposabban, az összehasonlító szövegfolklorisztika perspektívájában igyekszem bemutatni.

Proverbiumok

Ezer-nyolc-száz-tizen-kilenc Magyar Példa-Beszédek rövid Nyomós és Közmondások című gyűjteményébe magyaros szólásmondásokat, példabeszédeket gyűjtött össze, „részint hallásból, részint régi írásokból”, akárcsak Dugonics András, akinek gazdag gyűjteménye halála után, 1820-ban jelent meg.²⁶ Pálóczi Horváth Ádámnak ez volt az utolsó nagy munkája. Ajánlásában magát „egy az Anyai nyelv fényre hozásában, már 42 esztendő óta munkás Hazafi”-nak ne-

24 *Ezer-nyolcz-száz-tizenkilenc Magyar Példa-Beszédek, rövid Nyomós és Köz-Mondások, mellyeket részint hallásból, részint régiebb írásokból össze-szedett, és most közre-bocsát, némelly jegyzésekkel és tóldalékokkal 1819-dik Esztendőben Horváth Ádám.* MTAK RUI 8r. 47. (Mf. 3701/II.)

25 Kritikai kiadása: *ÖÉ* (1953).

26 Pálóczi Horváth Ádám tulajdonképpen ugyanazokat a közösségi célokat szolgálja proverbiumgyűjteményével, amelyekről K. Chrysostom ír 1820 januárjában Dugonics András posthumus könyvének bevezetőjében: „Ezen Magyar Példa Beszédek, 's Jeles Mondások gyűjteményét Dugonics András Úr még élt, mindenkor szép kintsnek tartotta a' Magyar nyelv 's erkölts tsinosodására nézve, 's valaki azt figyelmesen által olvassa, meg fog vele egyezni ítéletében. Mert nem tsak napkeleti nyelvünknek a' példákra 's hasonlításokra épült ékes szollásit foglalja magában, hanem még azokkal az erköltsi Maximákkal is bővelkedik, mellyek minden esetre az emberi életben, szép, rövid 's sarkalatos oktatást adnak. Ő ezeket nagyobb részént Nemzete szájából, rész szerént a' böltsék 's tsinosabb népek könyveikből arra végre szedegette össze, hogy minden rendű, 's még az alatsonyabb sorsú Hazafi társainak is épülésre szolgáljanak. Mert tudta, hogy a' huzomos erköltsi beszédek, koránt sem hagynak a' közönséges embernél olly mély bé nyomást magok után, mint a' velős és rövid mondások. ... [ezekre úgy tekint, mint az „órakulumokra”], mellyet mivel szüntelen elméjében forgat, meg szegni véteknék tart. ... Sok ideig hasznára 's diszére fog szolgálni ez a' gyűjtött kints Nemzetünknek az ékes szollásban, játékszínben, és közhasznú könyvekben. Mert a' Philosophia nyelvét a' szép halmi Magyar Múzsával fellengő tudós Hazafiakra bizzuk.”

vezte bevezetőjében. Az első 800 szólást és közmondást gyermekkori emlékei alapján írta le, majd különböző vidékeken járva is feljegyezte a helyi szólásmondásokat. Elfeledett proverbiumokat keresve átnézte még Kis-Viczay Péter 1713-ban és Kovács Pál 1794-ben megjelent nagy közmondásgyűjteményeit,²⁷ továbbá több szótárt is átbúvárolt a magyar sajátosságának tartott szóképek, állandósult szókapcsolatok és szólásmondások kedvéért; nevezetesen Szenci Molnár Albert 1611-ben kiadott és Pápai Páriz Ferenc egy évszázaddal későbbi, a XVIII. század folyamán többször kiadott latin–magyar szótárát.

Szólásmondás-anyagát Horváth Ádám nemcsak megmagyarázta *jegyzéseiben*, de össze is hasonlította azokat az imént említett, korábbi művekben szereplő kifejezésekkel, valamint Beniczky Péter verses példabeszédeivel,²⁸ amelynek számos darabja szállóigévé vált; s mivel a XVII–XVIII. században rendkívül népszerű volt, már Kis-Viczay gyűjteményének is forrásául szolgált. Megjegyzendő, hogy Horváth nem említette a Révai Miklós által 1787-ben Faludi Ferenc *Jegyzőkönyvéből* kiadott közmondásokat, amelyeket a költő a népnyelvből, valamint a *Salamon és Markalf* című népszerű, ponyván terjesztett népkönyvből szeddegetett ki. Valószínűleg a dunántúli nyelvész-pap, Kresznerics Ferenc 1791-től gyűjtögetett közmondásgyűjteményét sem ismerte.²⁹ Fáradtságos munkáját Horváth Ádám a mű céljának ismertetésével ekképpen védi az esetleges kritikától:

Ha tsak húsz harmincz vólna is ebben, a' mi a' régiekben nints: már meg-érdemlené hogy ezeknek kedvükért mindnyáját öszve szedjük. Egy Nemzeti közmondást örökre meg-hagyni halni, nagyobb kár, mint mikor a' Hódoltató Tábor egy ágyút el-veszt. De a sok példabeszédet így betű-rendbe szedve látni igen sokat is segít a' vidékbeli szó-járásoknak egymással; és a' régibb ízlésnek is (:s sok részben még Ásiainak) az újabbal öszve-mérésére, s ismerteti a' Nemzet különbözőféle, és különb vidékbeli lakosságait egymással; és Össeink szava-járását a' maradékéval (...) A' nemzeti nyelvnek elő mozdítása, 's eredeti állatjának³⁰ is-

27 Ezekről bővebben: SZEMERKÉNYI Ágnes, *Közmondás és szólás (Proverbium) = Népköltészet, i. m.*, 213–237; különösen: 234–237.

28 BENITZKY Péter, *Magyar rhithmusok*, Nagyszombat, 1664. A kötet második felében találjuk a 250 Balassi-strófás *Magyar példabeszédeket*. Bár a mű a szerző halála után erősen cenzúrázva jelent meg, de a XVII. században olyan kedvelt olvasmány volt, hogy 1806-ig 16 kiadást ért meg.

29 Erről bővebben: ZONGOR Ferenc, *Kresznericsnek „Sághon hallott” szavairól*, Magyar Nyelvőr, 91(1967), 53–59; TÓTH Péter, *A közmondásgyűjtő Kresznerics*, Magyar Nyelv, 92(1996), 189–193. Igaz, ez ma is kéziratban van az MTA könyvtárában. Kresznerics szótövekre épülő „gyökerezés” szótárának (*Magyar szótár gyökérrenddel és deákozáttal*, Buda, 1831–32) népnyelvi példatára pedig nemcsak sági és dunántúli tájszavakat tartalmaz, hanem proverbiumokat, idiómákat és néprajzi szempontból figyelemre méltó magyarázatokat, sőt a gyűjtés helyére, idejére és adatközlőjére vonatkozó adatokat is.

30 Értsd: állapotának, környüállásának.

merttetése, oly hasznos dolog és szent kötelesség, hogy az erre segítő eszközöknek a' leg-nagyobb bőségben sintsen soka. A jegyzések valamit segítenek, az ellenvetésnek el-oszlatására. Bár minden egy egy mondást külön-külön megmagyarázhattam volna! (...) A' konyha szókat, és némelly már ma otsmányoknak tetszőket, ne neheztelje az olvasó (...) Mert akarmelly rút és szégyenlenivaló dolognak, meg van a tulajdon neve.³¹

Pálóczi Horváth Ádám éveken át gyarapított proverbiumgyűjteménye nemcsak feltárára váró nyelvi és folklorisztikai kincsesbánya, de figyelemreméltó művelődéstörténeti dokumentum is, hiszen egyaránt betekintést enged a beszélt nyelv változásába és változataiba, illetve egy XVIII. századi református, vidéki értelmiségi kultúrájába. A gyűjtemény toldalékkaként a szerző külön fejezetben adja közre a bibliai eredetű és latin-görög szerzőktől kigyűjtött szólás-mondásokat, szentenciákat, de a törzsszöveg jegyzeteiben is megpróbálja egy-egy magyar szólás-mondás eredetét megvilágítani. Jól körvonalazható tehát a szerző klasszikus műveltsége, olvasottsága, valamint élő nyelvi és dialektusokra vonatkozó ismeretanyaga.

Pálóczi Horváth Ádámnak a tájnyelvek iránt tanúsított érdeklődését *A magyar nyelv dialektusairól* írott tanulmánya is mutatja, mellyel 1820-ban megnyerte az Akadémia pályázatán a Marczibányi-díjat,³² továbbá ebbéli ismereteinek nyomait fedezhetjük fel két göcseji dialektust utánzó versében is.³³

Ötödfélszáz Énekek

Nem először veszem kézbe Pálóczi Horváth Ádám kéziratoss énekes gyűjteményét és tekintem át életművét. 1979-ben, a Helikon könyvkiadó megjelentette az *Ötödfélszáz Énekek* korszerű dallamlejegyzésekkel, népzenei és szövegfolklorisztikai jegyzetekkel ellátott válogatását *Énekes Poézis*³⁴ címmel. Sajnálatos, de nehezen cáfolható tény, hogy e nagy, 140 évig kéziratban heverő versanyag népszerűsítő szándékú válogatása, mely az 1953-ban sajtó alá rendezett kritikai kiadásból 211-et közöl, nem került be sem az irodalmárok, sem a folkloristák tudatába. Pedig ez a válogatás (mely a történész Katona Tamás munkája volt) elsősorban azokat a folklorisztikai szempontból értékes szövegeket kívánta bemutatni, amelyeket Horváth Ádám maga is 100 évesnél régiebbnek tartott. A kritikai kiadásból kihagyott, kipontozott sikamlós vagy trágár sorokat az eredeti kézirat alapján közöltük. Jómagam a versszövegek gondozását, jegyze-

31 Részletek az 1819-es *Az Olvasóhoz* írt bevezetőből. MTAK RUI 8r 47. VIIa–VIIIa–b.

32 A dolgozat 1821-ben jelent meg Teleki József hasonló tárgyú, szintén jutalmazott munkájával együtt.

33 *ÖÉ* 407/a.

34 *ÉP*.

telését végeztem el, és elég sokoldalúan ismertettem az *Utószóban* Horváth Ádám életét és munkásságát. Jegyzeteimben – ha csak tudtam – hivatkoztam az egyes szövegek/műfajok népi és közköltészeti változataira. Domokos Mária népzenekutató a Bartha Dénes nevével fémjelzett kritikai kiadástól eltérően korszerű kottaképpel adta közre Horváth Ádám meglehetősen primitív dallamlejegyzéseit, s jegyzeteiben nemcsak utalt, de ahol nyilvánvaló összefüggéseket látott, idézte is az adott dallam népzenei variánsait.

Az *Énekes Poézis* kiadása óta eltelt három évtized, s az azóta – zömében Csörsz Rumen Istvánnal közösen – feltárt és kiadott közköltészeti források révén már jóval alaposabban ismerjük a XVIII. század szóbeliségben (is) élő, no meg kéziratossá váló énekeskönyvekben, melodiáriumokban és ponyvanyomtatványokon fennmaradt verses hagyományát. Ám azt még ma sem tudom pontosan definiálni, hogy a Pálóczi Horváth korában milyen volt a parasztdal, mi volt a mai definícióknak megfeleltethető *néphagyomány*? Ezt ugyanis csak a XIX. század második felétől módszeresen és szakszerűen gyűjtött népköltészeti anyagból tudjuk visszakövetkeztetni, hiszen az irodalmi népiesség előfutárai s az ún. „néphagyományok” első gyűjtői (ide értve az első felhívásokat közzétevő Ráth Mátyást, Révai Miklóst és Kultsár Istvánt) mindig a köznépi, vulgáris nyelvű és nemzetinek vélt hagyományokat állították szembe az elit (latin/német nyelvű, nemesi) kultúra és irodalom termékeivel.

A korabeli felfogás értelmében sem Pálóczi Horváth Ádám, sem a nála csak 13 évvel idősebb Szirmay Antal vagy 12 évvel fiatalabb Jankovich Miklós, akik mindketten jelentős hagyománymentő tevékenységet folytattak,³⁵ még nem választották szét a régit és a népit, a népdalt és a népszerű közköltészetet. Hogy mit is jelentett számukra a nemzeti nyelvű (tehát a népköltészetet is magába foglaló) hagyomány? Horváth Ádám számára – amint azt már proverbiumgyűjteménye kapcsán idéztem is – szent, hazafias kötelesség volt a nyelvápolás, mely együtt járt a hagyománymentéssel. Jankovich évtizedeken át bővítgetett, ám kéziratban maradt antológiáját, a *Nemzeti Dalok Gyűjteményét* is ez az eszme hívta

35 Számos anonim kéziratossá váló énekeskönyv/melodiárium is készült ebben az időben. A *Sziveket ujtó bokréta* (1770) műköltői alkotások mellett népi eredetű dalokat is tartalmaz (kéziratban maradt). Nyomtatásban is megjelent a váci *Énekes Gyűjtemény* (első darabja 1799-ben, a második valószínűleg 1801-ben); zömében műköltői alkotásokkal, kevés igazi népdallal. A kéziratossá váló források között nevezetesek a sárospataki kollégium kottás gyűjteményei, mint például a *Szkárosi–Járdánházi-melodiárium* (1787–1792), vagy a *Dávidné Soltári* (1790), valamint a *Cantus* című töredék, mely mindössze hét dalt tartalmaz, de köztük néhány népdalt is. A folklórkutatás szempontjából fontos még a *Dunántúli verseskönyv* (1802). – L. *A magyar irodalom története...*, i. m., Bp., Akadémiai, 1965, 2, 120–121, ill. a feldolgozott kéziratok jegyzékét az új kritikai kiadásokban: RMKT XVIII/4, RMKT XVIII/8.

életre.³⁶ Szirmay pedig (akárcsak az ún. *primer kéziratosságot*³⁷ legtöbb szerkesztője) szórakoztató időöltés-ként írta össze saját, *Quodlibet* című gyűjteményét, mellyel az élő magyar köznyelv gazdagságát kívánta dokumentálni, s tisztában volt a lokális (zempléni) szövegváltozatok értékével.³⁸

Vidéken élvén és gazdálkodván Pálóczi Horváth Ádám egyrészt megőrizve művelte alkalmi verseiben a kollégiumi diákköltészet formai/műfaji és stílusi hagyományait, másrészt sohasem szakadt el teljesen a szájhagyományozó falusi kultúrától. Levelezéséből kitetszően³⁹ nem egyszer hallotta énekelni és látta táncolni a somogyi-zalai népet, alkalmasint parasztlakodalmakon, szüreti borozásokban is részt vett, hiszen az általa feljegyzett dalok szövegei között számos népszokás és lírai dal (illetve töredék) is van.⁴⁰ Horváth Ádám tehát – akárcsak Szirmay Antal vagy Kresznerics Ferenc – kettős kultúrában élt: a tanult és intézmények által terjesztett *elit*, ún. *kis hagyományban*, és a széles néptömegek által létrehozott, *anyanyelvű* ún. *nagy hagyományban*. Éppúgy, mint az észak- és nyugat-európai vidéki kismemesség és értelmiség.⁴¹

Pálóczi Horváth énekes gyűjteménye⁴² összesen 479 szöveget és 357 dallamot foglal magába, ebből 237 szöveg és 45 dallam volt a saját szerzeménye.⁴³ Dallamjelzése kora színvonalához mérve meglehetősen elmaradott (tempójelzést, kulcsot, ütemvonalat általában nem használt). Figyelemre méltó újítása ellenben,

36 KÜLLÖS Imola, *Jankovich Miklós kéziratosságot énekesgyűjteményeinek folklorisztikai vizsgálata = Jankovich Miklós, a gyűjtő és mecénás (1772–1846): Tanulmányok*, szerk. BELITSKA-SCHOLTZ Hedvig, Bp., Akadémiai, 1985 (Művészettörténeti Füzetek), 154–172.

37 A fogalomról bővebben: CSÖRSZ Rumen István, *Könyvek önmagunknak: Magyar kéziratosságok a 18–19. században = Az olvasó – az olvasás: Irodalmi tanulmányok*, szerk. L. SIMON László és THIMÁR Attila, Bp., FISZ, 1999, 75–89, itt: 79; KÜLLÖS, *Közköltészet és népköltészet*, i. m., 55.

38 Bevezetőjében így írt: „Magánosságomban, téli unalmas napokban, nem tudván: hogy mullassam másképp magamat, ezen mindenféleképpen írtam, holl a’ magam, holl a’ mások munkájából, sőt, hogy valóban mindenféle légyen, a’ mennyire lehetett az Insurgensek, a’ katonák, a’ paraszt legények, és leányok énekeiket is össze szedtem. Csekélységeknek látszanak ugyan, de ezekben is láthatni a’ Magyar Nemzetnek elevenségét, és az annyi nyelvünknek minden ki fejezésekre alkalmas voltát; azért az érvélekedésem szerint, ezeknek-is kár lett volna örökös felejtésbe temettetni.” Idézi KÖNIG György, *Népdalok és egyéb versek gyűjteménye (1812)*, ItK, 6(1902), 65–77, 206–216; itt: 66.

39 „A minap egy paraszt multságban voltam, s két mezei éneket tanultam a Lyánkáktól; egyik ez »Hányat termett a mogyoró? « a másik: »Míg a pénzemben tartott, Voltam világ fattya...«” – írta Kazinczynak 1790. jan. 29-én. *KazLev* II, 20. 290. sz. Az első l. ÖÉ 348. sz. (ÉP 167. sz.) *Szűzleány-tus* címmel; ill. uo. 282. sz.

40 ÖÉ 344, 345, 354. sz.

41 Erről bővebben: BURKE, i. m., különösen 39–45.

42 A kritikai kiadás három kéziratosságot változatról tud: az 1813-asról, az 1814-esről (mely egy időben lappangott) és az ún. *Töredékről*.

43 Ez utóbbi csak kikövetkeztetett szám a címek melletti +ról, amely inkább a szövegek szerzőségére utal megbízhatóan.

hogy saját dalszövegei költsékor ügyelt arra, hogy a ritmus lehetőleg összhangban legyen a „muzsikai hangmértékkel”.

Az általa külön listába is följegyzett, mert 100 évesnél régiebbnek, tehát értékesnek tartott 148 népi énekből 34-nek dallam(változat)át már korábbi kéziratos énekeskönyvekben is megtaláljuk. A maradék 121 dallama viszont *első lejegyzés*, amely a népzene új stílusát vizsgáló kutatás számára *történeti forrásértékkel bír*.

Lejegyzett énekszövegei közül csak 61-65-ről mondhatjuk egyértelműen, hogy népi eredetű és használatú.⁴⁴ Ilyenek pl. a *katonadalok*;⁴⁵ egy *munkadal*, a „fejónóta” (*Láttad-e, láttad-e azt a bárányt...*);⁴⁶ egy ma is ismert felelgetős *gyermekdal* (*Hol voltál, báránykám?*);⁴⁷ két *karácsonyi szokásdal* (egy betlehemes és egy bölcsőcske töredéke);⁴⁸ egy általa megtoldott *pünkösdőző töredéke* (*Nem anyátul let-tél...*);⁴⁹ valamint *lakodalmos énekek* töredékei.⁵⁰ A lakodalmakban előadott ún. *házassági tanácsokhoz* tartozik az *Aki sokat bújdosik s jár...*, illetve a *Könnyű venni feleséget...* kezdetű népszerű versezet is, amelynek négy XVIII. századi variánsát ismerjük, az egyiket töredékes formában épp Pálóczi Horváth Ádám jegyezte fel.⁵¹ Relatív nagy számban jegyzett fel *csúfolókat*,⁵² ezek többsége lány-, vénlány-, asszony- és kurvacsúfoló.⁵³ *A két X-et régen meghaladtam...* (belső vándorstrófa) kezdetű vénlánypanasz több kéziratos énekeskönyvben előbukkan, így Pálóczi Horváth Ádámnál is.⁵⁴ Viszonylag sok *mulató- és táncdalt*,⁵⁵ valamint *ivónótát és tust*⁵⁶ is találunk az ÖÉ-ben. A tusok szövege széles tematikus/funkcioná-

44 Félreértés ne essék: ami népi eredetű, az még lehetett általánosan ismert, a populáris énekkultúra része, és viszont: a közköltészeti alkotások könnyen folklorizálódtak, írott és szóbeli és változatokban terjedtek.

45 ÖÉ 225. sz. (ÉP 90. sz.); 228. sz. (ÉP 92. sz.), 230. sz. (ÉP 93. sz.), 325. sz. (ÉP 156. sz.) A műfajhoz tartozó szövegcsaládok variantúráját a készülő RMKT XVIII. *Közköltészet* 3. kötetben adjuk közre.

46 ÖÉ 249. sz. (ÉP 107. sz.) Külön érdekessége, hogy a szövegcsalád legelső lejegyzését Mikes Kelemen egyik 1725-ben kelt levelében találjuk. „Hol vagyon, hol vagyon az a puskás, ki meglötte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron...”, vö. ÉP 107. sz. jegyzete, 411.

47 ÖÉ 273. sz. (ÉP 129.sz.)

48 ÖÉ 416. sz. (ÉP 204. sz.) és 417. sz. (ÉP 205. sz.)

49 ÖÉ 370. sz. (ÉP 179.sz.)

50 ÖÉ 372. sz. (ÉP 181. sz.) és 383. sz. (ÉP 189. sz.)

51 ÖÉ 128. sz. A szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/8, 73. sz. és jegyzetei 567–568.

52 ÖÉ 270., 309. sz.

53 ÖÉ 118. sz. (ÉP 50. sz.), 258. sz. (ÉP 116. sz.), 267. sz. (ÉP 124. sz.), 268. sz. (ÉP 125. sz.), 272. sz. (ÉP 128. sz.), 299. sz. (ÉP 144. sz.); 306., 311. sz. (ÉP 153. sz.), 379., 386. sz. (ÉP 191. sz.)

54 ÖÉ 118. sz. A változatokban gazdag szövegcsaládról bővebben: RMKT XVIII/4, 55. sz. és jegyzetei, 432–435.

55 ÖÉ 289. sz. (ÉP 137. sz.)

56 ÖÉ 342, 344, 354, 345. sz.

lis skálán mozog. Funkciójuk leggyakrabban a csúfolódás. Ezeket a zárt férfítársaságban énekelt ivónótákat, *erotikus és trágár szövegeket*,⁵⁷ s nem utolsó sorban a nőellenes/csúfondáros hangvételt a XVIII. századi kollégiumi diákköltés jellegzetességeinek tarthatjuk. Bizonyosan nem a néphagyományból származnak, viszont közismertségük és közkedveltségük miatt bekerültek a szájhagyományba, s még a XX. században is gyűjthetők voltak.⁵⁸ Az *ÖÉ* népi és populáris dalai közt meglepően kevés a *szerelmi dal*.⁵⁹ Pálóczi Horváth Ádám (akinek magánélete elég szerencsétlenül alakult) még a maga korában divatos *érzékeny dalokat* sem jegyezte fel, melyekkel pedig teli vannak a kortárs énekeskönyvek. Továbbá szép számmal vannak nehezen besorolható műfajú és kevert funkciójú, kontaminált dalszövegei.⁶⁰ Pl. egy két strófás esti, szerelmi (búcsú)dalát (*Adjon Isten jó éjtszakát / Mindenemű bő áldását / Bocsássa hozzád angyalát / Nyugtassa meg szíved álmát*) nem írta bele egyik daljegyzékébe se, jóllehet épp ez a motívum már a XVII. századi kéziratos szerelmi énekekben és több XVIII. századi kéziratban is megtalálható.⁶¹ A *Deák Ciceró*⁶² című dal is kontaminált szövegű, vándor szerelmi népdalstrófák és latin fordításuk, valamint Pálóczi Horváth Ádám hozzátdásából van összefűzve.

A költő sok népdalt csak töredékesen jegyzett le és némelyiknek maga költötte a folytatását vagy travesztálta/aktualizálta szövegét. Toldásai között említésre méltó az a négysoros versszak, melyet a népköltészet stílusával és motívumvilágával teljes összhangban az *Amott kerekedik egy fekete felhő...* kezdetű (a folklórban rabének kezdő strófájaként ismert) dalhoz szerzett:

Könnyen megismerhetd annak háza táját,
Piros rózsák lepik arany almafáját.
Gyémánt az ablakja, üveg az ajtaja,
Magának kék szeme, arany színű haja.⁶³

Érdekes, hogy az egyik lánycsúfolóból (*Egybegyűltek, egybegyűltek a miskolci lányok*) két politikai travesztiát is készített, az egyiket az 1790-es, a másikat az 1812-es rendi országgyűlés kifestésére.⁶⁴

57 *ÖÉ* 371. A szójátékra épülő trágár dalszöveg változatát már a XVII. század utolsó harmadában Gyöngyösi Istvánnál is megleljük (vö. *ÉP* 180. sz. jegyzete, 440).

58 RMKT XVIII/4 és RMKT XVIII/8.

59 *ÖÉ* 232. sz. (*ÉP* 94. sz.), 307. sz. (*ÉP* 150. sz.), 369. sz. (*ÉP* 178. sz.), 400. sz. (*ÉP* 198. sz.), 402. sz. (töredék), 403. sz. (*ÉP* 199. sz.).

60 *ÖÉ* 263. sz. (*ÉP* 120. sz.), 244. sz. (*ÉP* 102. sz.)

61 A változatokhoz: *ÉP* 94. sz. jegyzetei és STOLL 366. és 1076. sz.

62 *ÖÉ* 244. sz. (*ÉP* 102. sz.)

63 *ÖÉ* 300. sz. (*ÉP* 145. sz.)

64 *ÖÉ* 258. sz. (*ÉP* 116. sz. és jegyzetei)

Az ÖÉ szövegeinek címadása nagyon egyéni, kifejezetten zavaró, semmi köze sincs a közköltési vagy népi hagyományhoz. A *tusok* esetében rendszerint a vers alanyára, helyére, idejére és a témájára utal a cím (*Diétai tus, Pokol-tagadó tus, Billikumos tus, Vénember-tus, Menyecske-tus* stb.)

Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének köszönhetjük a „szerelem próbája” típuselnevezésű balladánk, a *Sási/áspis kígyó* legelső feljegyzését.⁶⁵ Magyar nyelvterületről Vargyas Lajos balladarepertóriumában 37 népi változatot tüntet fel.⁶⁶ Továbbá számos történeti és kuruc kori (vagy arra visszautaló) éneket (*Fennyen tartod a nagy órod kevély Pozsony vára; Patyolat a kuruc, gyöngy a felesége; Zöld erdő harmatját* stb.) találunk az *Ötödfélszáz Énekek* között. Az egyéb kéziratok forrásokban is fellelhető *történeti énekek* egyikét, a *Rákóczy Sámuelről* szóló *vitésirató históriás éneket* Horváth két változatban is leírta.⁶⁷ Vargyas szerint a rövidebb, kétsoros strófaból álló változat „már szövegében is jelentős balladai stílushatást árul el”.⁶⁸ Dallamát Domokos Mária különösen értékesnek tartja, hiszen egy „régí stílusú, ereszkedő népdaltípusunk első feljegyzése”.⁶⁹

Összefoglalóan azt mondhatom, hogy Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteményének mindenek előtt zenefolklorisztikai forrásértéke, jelentősége van. A történeti szövegfolklorisztika inkább a folklorizálódás/folklorizmus jelenségét, egy széles társadalmi réteg (a vidéki literátus emberek) ízlésvilágát tudja dokumentálni általa; illetve néhány olyan ritka szöveget/műformát is köszönhet neki, amelyek a korabeli kéziratosságból hiányoznak. Ilyen például a *Fut az oláh hegyoldalán... kezdetű latorének*⁷⁰ egyik változata vagy a sási kígyós ballada. El kell ismernünk, hogy a kortárs kéziratok énekeskönyvekhez viszonyítva Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye tartalmaz legnagyobb arányban népi/folklor szöveg- és dallamanyagot. Még a sokszor csak töredékes szövegekből is következtethetünk az egykori göcseji néphagyomány műfaji összetettségére. Tanulságos lenne az *Ötödfélszáz Énekek* műfaj-repertoárját és közköltési/népi szövegeit összevetni egy XX. század eleji dunántúli gyűjteménnyel.

65 ÖÉ 292. sz. (ÉP 140. sz.)

66 Változatairól: VARGYAS Lajos, *A magyar népballada és Európa*, Bp., Zeneműkiadó, 1976, II, 475–490.

67 ÖÉ 250. sz. (ÉP 108. sz.). A XVII. század közepéről származó énekszöveget Jankovich Miklós ifjúkori gyűjteményében (*Magyar világi énekek, 1789–93*, STOLL, i. m., 383. sz.) is megtaláljuk. Kritikai kiadása 5 változattal: *Az 1660-as évek költészete*, s. a. r. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1981 (Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 10), 124. sz.

68 VARGYAS, i. m., II. 345–347.

69 ÉP 108. sz. jegyzete, 412.

70 ÖÉ 247. sz. (ÉP 105. sz.) A műfajhoz tartozó énektípusok és szövegcsaládok variantúráját a készülő RMKT XVIII. század *Közköltészet* 3. c. kötetben adjuk közre.